

Opponensi vélemény

Vig István: *Verancsics Dictionariuma a korabeli európai kontextusban c.*
akadémiai doktori értekezéséről

Vig István grandiózus művet tett le a tudomány asztalára. Doktori disszertációja egy alkotóereje teljében lévő kutató munkája, mely tele van ragyogó megfigyelésekkel, új és új gondolatokat kiváltó ötletes következtetésekkel: árad belőle a frissesség. Olyan sok szemszögből vizsgálva mutatja be Faustus Verancsics szótárát, annak jelentőségét, von le következtetéseket a szerző nyelvtudásáról, hogy a helyvel való takarékoság érdekében a disszertáció felépítését is csak vázlatosan fogom bemutatni.

Az értekezés – az összes fő- és alfejezetet figyelembe véve – 129 részből áll, ezeket megelőzi a római számozású *Tartalomjegyzék*, követi a *Rövidítések jegyzéke*, a *Bibliográfia* és a *Függelék*. A teljes munka 257 oldalnyi terjedelmű.

A tartalomjegyzék logikus tagolású, jól követhető benne a könyv felépítése. A már említett 129 fejezetet a szerző – számozással – három szinten helyezi el, az első két szinten a címek nagybetűsek (a különbség a betűméretben van), a harmadik szinten kisbetűsek. Minimális következtelenséget vettem csak észre: a 4.1. pontnak – a fenti elveknek megfelelően – nagybetűsnek kellene lennie, s én az 5. fejezet alpontjait is nagybetűvel írtam volna (inkább a következetesség, mint a szépség). A 3.4. és 5.1. pont címében látható elütéseket csak azért teszem szóvá, mert maga Vig István is külön alfejezetekben foglalkozik a Verancsics-szótár nyomdahibáival – ne érje hát az opponenst az a vád, hogy nem olvasta el alaposan a bírálatra átvett művet!

Az első fejezet a *Bevezetés* (1–49. oldal). A jelölt itt kijelöli Verancsics szótárának helyét az európai lexikográfia történetében. Megállapítja, hogy ez a szótár mind ötnyelvű jellege, mind a latin nyelvű alapszavak, valamint azok német és olasz megfeleltetései miatt jól illeszkedik a korabeli szótárírói divatba (8. oldal), s ami ebből már egyenesen következik: a legnagyobb jelentőséggel a horvát és a magyar nyelv szempontjából bír. A szakirodalom áttekintése (és azonnali glosszázása után) Vig a kutatási célokat és módszereket határozza meg.

A második fejezet (50–119. oldal) *A szótár megbízhatósága* címet kapta. A szerző rendkívül alapos vizsgálattal tárja elénk a szótárban szereplő 3462 főnév és melléknév közül

azokat, melyek megbízhatósága vitatható. Nyelvenként sorolja fel az eltérő vagy hibás szemantikai és az eltérő szófaji megfeleltetéseket, a nem létező vagy erősen torzult szavakat, de figyelmet szentel a hiányzó megfelelőeknek és a nyomdahibáknak is. Megállapítja, hogy Verancsics szótára inkább a latin nyelvű szövegek megértése szempontjából hasznos, de arra már kevésbé alkalmas, hogy a korabeli érdeklődő német, olasz, horvát vagy magyar szókincsét megbízhatóan bővítse (119. oldal).

Rendkívül izgalmas a címe a harmadik fejezetnek (120–182. oldal): *Verancsics nyelvtudása*. Vig István a fejezetet azzal a megállapítással vezeti be, hogy a szótár megbízhatóságának részletes vizsgálata (l. 2. fejezet) már képet adott arról, mennyire ismerhette Verancsics a felhasznált népnyelvek szókincsét. Most arra keresi a választ, mennyire volt jártas a korabeli nyelvek grammatikájában. Ehhez az itáliai dialektális szókincshez tartozó szavakat, a velencei szavak „olaszosításának” módját, a római civilizáció speciális szavainak megfelelőit, Verancsics saját szóalkotásait veszi górcső alá, s megállapítja, hogy Verancsics mind a négy népnyelv szóképzési és –összetételi szabályait jól ismerte, ugyanakkor igen leleményes volt a számára ismeretlen szavak „gyártásában” is. Amennyiben a négy nyelv ismeretének a szintjét kell meghatároznunk, azt nem annyira a nyelvtan, inkább a szókincs alapján tehetjük meg: eszerint a magyar kerül az első helyre, az utolsóra pedig a horvát (181. oldal).

A negyedik fejezetben – *A szótár forrásai* (183–228. oldal) – Vig István arra a következtetésre jut, hogy Verancsics nem Calepinus, hanem saját tudása alapján állította össze a latin címszavakat. A népnyelvi megfelelők összeállításához pedig a Calepinus-szótáron túl további öt forrást használt fel (226. oldal). Szeretném hangsúlyozni, hogy Calepinus szerepének tisztázása, valamint Petrus Dasypodius művének Verancsics-forrásként való meghatározása *novum* a szakirodalomban. Ezt az eredményt a jelölt azzal tudta elérni, hogy ő az első, aki *együttesen* vizsgálta meg Verancsics szótárának megbízhatóságát, a szerző nyelvtudását, valamint a számításba vehető forrásokat.

Az *Összefoglalást* (229–240. oldal) és a *Rövidítések jegyzékét* (241–242. oldal) követő *Bibliográfia* (243–250. oldal) a szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodik: 146 tételből áll. (Az olvasó dolgát megkönnyíthette volna a szerző azzal, hogy a többsoros tételek esetén nem csak a 250. oldalon él a behúzás lehetőségével.)

A *Függelék* (251–252. oldal) elől hiányoltam egy rövid eligazítást.

Ezek után rátérek a részleteket illető megjegyzéseimre.

Az 1. oldalon Pietro Bembo 1525-ben megjelent művének jelentőségét úgy méltatja a jelölt, hogy még egy fél mondattal sem utal vissza Alighieri Dantéra. Ezt akkor kezdtem el különösen hiányolni, amikor az alábbi mondatokhoz értem: „A szerző [ti. Bembo – K.M.] ... azt javasolja, hogy a követendő *mint*a az irodalomban a 14. sz-ban használt firenzei nyelvjárás legyen. A versírásban tehát Petrarca, a prózában Boccaccio műveinek nyelve legyen a norma.” Vig István természetesen jól tudja, hogy mind Petrarca, mind Boccaccio Dante nyomdokain halad. Tény, hogy Dante *A nép nyelvén való ékesszólásról* címmel fordított művében (1303–1305) még az irodalmi nyelv megteremtésének szükségességéről beszél, ám az *Isteni színjátékkal*, melyet 1321-ben fejez be, meg is teremti azt (Madarász Imre: *Az olasz irodalom története*. Budapest, 1993: 42–43. oldal). Ahogy Szerb Antal fogalmaz, Dante nem latinul írja meg legfőbb műveit, „ami pedig korábban magától értetődő volna, hanem a nép nyelvén, „firenzei nyelven”, s ezzel a köznyelvnek egészen új méltóságot ad. Az ok...: nem a kolostorok és iskolák világtól távol eső népének akar költeni, hanem fejedelmeknek és polgároknak, és maga is harcosan kíván beleavatkozni a valóság alakításába” (Szerb Antal: *A világirodalom története*. Budapest: Magvető, ⁸1992: 231. oldal). A Dante-kultusznak pedig Giovanni Boccaccio az egyik megalapítója (egyben az első Dante-életrajz) szerzője, aki történetesen Francesco Petrarca barátja is. Hármójukat Szerb Antal triumvirátusnak nevezi (*Uo.*: 236. oldal). Ezért is tartom fájdalmas hiánynak, hogy Dante neve – talán a tömörség miatt – a disszertáció idézett részéből kimaradt.

A 4. oldalon a *Reformáció és ellenreformáció* c. alfejezetben a következő passzust olvashatjuk: „Az egységes irodalmi nyelv kialakulásában kitüntetett szerepük volt a reformátoroknak, közöttük is főleg Luthernak. Azzal, hogy nézeteiket a tömegek körében népnyelven terjesztették, ellenfeleiket is a népnyelv használatára készítették. A bibliafordítások és a hitvitázó irodalom az egységes irodalmi nyelvi norma kialakulását mozdította elő. Luther teljes bibliafordítása 1534-ben, Károli Gáspár magyar nyelvű munkája 1590-ben látott napvilágot. Azokban az országokban, ahol a reformáció nem hatott, nagy késéssel jelentek meg a teljes szövegfordítások: az olasz 1769-ben, a horvát pedig csak 1831-ben.” Ezek a mondatok azt sugallják, mintha a reformáció hatása a népnyelvi bibliafordítások *sine qua non*-ja lett volna. Holott egy ellenpéldáért nem kell messzire mennünk: a magyar nyelvű Huszita Biblia 1420–1430 körül készült, legkorábbi fennmaradt másolatai (Bécsi, Münchener és Apór-kódex) mind a XV. századból, azaz a reformáció előtti időkből valók (Molnár József, Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, ³1980: 72–73. oldal). De az angol bibliafordítás is jóval korábbi: 1380–1382 között készült. Ráadásul a fordítást kezdeményező John Wyclif (más írással:

Wycliffe, Wiclif, Wyclyf) oxfordi teológusnak voltak cseh tanítványai, s eszméit maga Husz János is hirdette (Szántó György Tibor: *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2000: 25–26. oldal; a könyv címe ne tévesszen meg senkit: a hivatkozott oldalakon még a reformáció *előzményeiről* van szó). Az ukrán egyháztörténész Ivan Ohijenko pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a XV. századi ukrán kéziratokban számos jele van: már megjelent a Szentírás népnyelven való terjesztésének gondolata. Ennek magyarázata, hogy a prágai egyetemen a XIV. századtól kezdve sok ukrán tanult, s a huszitizmus eszméi a keleti szláv területekre is eljutottak. A Szentírás cseh fordításai követésre csábítottak (I.I. Огієнко: *Українська церква. Нариси з історії української церкви*. Київ, 1993: 103. oldal. A kiadvány az 1942-es prágai kiadás alapján készült). Nyilván nem véletlen az sem, hogy a Huszita Biblia fordítói, Tamás pap és Ujlaki Bálint mester az üldözőik elől kelet felé, Moldvába menekültek...

A Szentírás népnyelvre való fordítását ugyanis korábban már a humanizmus szorgalmazta: az a szellemi mozgalom, amelyik éppen Itáliából indult ki. A reformáció ezt a törekvést kétségkívül látványosan *fölerősíti*. Luthernek a német irodalmi nyelv megteremtésében játszott szerepe is vitathatatlan. Elismeri ezt Lederer Emma is: „Az új német nyelv megalapítását Luther bibliafordításától számítják.” De röggvest hozzáteszi: „...Luther írásai általában azt jelentik a német nyelv számára, amit az olasz nyelvnek Dante vagy Petrarca...” (Lederer Emma: *Egyetemes művelődéstörténet*. S. C. ARACOM Kiadó Kft., é.n. [az 1935. évi kiadás újranyomott változata]: 189. oldal).

Jóval később, a 140. oldal 10-es, 12-es, 13-as és 14-es számú lábjegyzetében Dante végre megkapja az általam addig hiányolt megbecsülést, igaz, XVI. századi szerzőktől, akik – művük címében – együtt említik őt Petrarcával és Boccaccióval. A 10-es lábjegyzetben viszont a megjelenés évszáma hibás, D helyett C olvasható.

3. oldal: A kolostori nyelvre nem az *ő*-zés, hanem az *ö*-zés a jellemző. Bárczi Géza szintén rövid *ö*-t ír a hivatkozott helyen, igaz, ennek a mű harmadik kiadása alapján tudtam utánanézni (Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat, ³1975: 189. oldal). Megjegyzem, még a számítógép is aláhúzta pirossal a hosszú magánhangzós változatot, a másikat nem. Szegedi tanárként hadd tegyek itt most egy kis kitérőt!

Varga András, az SZTE Egyetemi Könyvtára Régi Könyvek Tárának vezetője hívta fel a figyelmemet Bartholomaeus Anglicus 1483-ban Nürnbergben megjelent munkájára, amelynek a könyvtárban őrzött példánya eredetileg a szeged-alsóvárosi ferencesek tulajdoná-

ban volt. A művet a ferences szerzetesek számos lapszéli jegyzettel látták el, némelyik a szegedi *ö-ző* nyelvjárás legkorábbi írott emlékének számít. Az összefoglalóan *Alsóvárosi glosszáknak* nevezett nyelvemlékekre először Bálint Sándor szegedi néprajztudós irányította a kutatók figyelmét (Bálint Sándor: *Alsóvárosi Glosszák. Egy szegedi nyelvemlék. Magyar Nyelv LVII. évfolyam, 3. szám.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961: 355–357. oldal). Bálint Sándor közli, hogy a szerző (szintén ferences szerzetes) enciklopédikus műve – *De proprietatibus rerum* – ásványokról, növényekről, állatokról szól. A lapszéli jegyzetek az ásványok és növények orvosi hatását összegzik magyar nyelven. A bejegyzések négy kéztől erednek és a XVI–XVII. századból valók. A Szeged *ö-ző* nyelvjárását tükröző egyik XVI. századi bejegyzés: *mondolabool oolajj syket [...] embörben meg eölh etc.* (a szöveg közepén a lap csonkult; kiemelés tőlem – K.M.).

Nagyon tetszett az, ahogy Vig István – a műre számos nézőpontból fókuszálva – Verancsics szótárának jelentőségét bemutatta. A 10. oldalon igen szellemesen bizonyítja, hogy a többes számú birtokos melléknév használata nem utal okvetlenül szerzőtársra, egy magányos szerző fogalmazásbeli következtetlenségének a terméke is lehet. (Írásaim leadása adása előtt magam is többször észrevettem már, hogy a szokásos szerzői többsről olykor áttérek az egyes szám első személyű megfogalmazásra.)

Teljesen egyetértek Vig István azon kijelentésével, hogy egy szó első adatolása egyáltalán nem jelenti azt, hogy az a rögzítés idején vagy nem sokkal korábban keletkezett. Jól mutatja ezt, véleményem szerint, a magyar *berbence* 'kis hordó, bödön' szó története. Először Somló várában említetik 1498-ban, majd megtaláljuk Egerben (1558), Debrecen környékén (1683) és Munkácsra (1686). Hadrovics László az olasz *brenta* 'puttony' szó horvát és szlovén közvetítésű átvételének tartja, mely jól láthatóan terjed nyugatról keletre, majd tőlünk „könnyen átkerülhetett az ukránba és a románba” (Hadrovics László: *Néhány megfejtetlen szláv szavunk. Nyelvtudományi Értekezések 40. sz.* Budapest, 1963: 124–127. oldal). És láss csodát: az *ани бербеницю медоу* 'egy bödön mézet sem' kifejezés már 1458-ban olvasható egy románvásári (Moldva) ukrán nyelvű oklevélben (*Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. I.* Київ, 1977: 92. oldal).

A jelölt meggyőzően bizonyítja azt, hogy Verancsics itáliai szókincsén a padovai tanulmányok alatt megismert velencei (venetói) szavak látható nyomot hagytak (140. oldal).

Nagyon fontos következtetést olvashatunk az értekezés 142. oldalán. Eszerint a velencei (venetói) szavaknak csaknem a fele megtalálható az Adria-parti csa-horvát nyelvjárások-

ban is. Viszont további kutatás szükséges annak tisztázásához, hogy ezek a szavak mikor kerültek a horvát nyelvbe, s hogy Verancsics ismerhette-e őket.

Sulyok Hedvig tanulmányainak kritikáját nem vitatom, de a kutatóról szólva én nem használnám a *szerzőnő* szót (38. oldal).

A 40. oldalon megfogalmazott cél (hogy ti. Verancsics szótára mennyire megbízható forrás a szótörténet és a jelentéstörténet kutatói számára) kapcsán az jutott eszembe: vajon a szótörténeti kutatásokban figyelembe vesszük-e azt, kitől származik egy-egy régi szóalak, vagy csak akkor nézünk a forrás megbízhatósága után, ha a kérdéses adat nagyon ellentmond korábbi ismereteinknek.

A Halász Elődtől és Koltay-Kastner Jenőtől származó téves szóalakok azt bizonyítják, hogy a nyelvek érintkezésére az őket tökéletesen birtoklók fejében is sor kerülhet (43. oldal).

A 45. oldalon olvastam: „Nem feledkezhetünk meg ui. egyrészt arról, hogy a mai nyelvek szókincse és szavainak jelentése sokkal gazdagabb, mint az előző korokban, másrészt a régiségből számos szó nem őrződött meg mára, illetve sok szó jelentése el is halványult.” A mondat első felével egyszerűen nem értek egyet; a folytatásban valószínűleg *sok jelentés* elhalványulásáról van szó.

Több alkalommal éreztem úgy, hogy a Verancsics-szótár adott problémás helyének értelmezésében a friuli szókincs alaposabb bevonása segített volna. Mivel e kultúrának nem vagyok szakértője, most következő megjegyzéseimet az ötletadás reményében teszem.

A 75. oldalon a hibás olasz és magyar megfelelések között találjuk a latin *scabellum* 'kis zsámoly' olasz *banchetto* 'kis pad' szóval történt fordítását. A mai olasz nyelvben valóban a *panchetto* szónak van 'piccolo sgabello' jelentése, mely a *panca* főnévből képzett, annak forrása pedig a longobárd *panka* (Fernando Palazzi, Gianfranco Folena: *Dizionario della lingua italiana*. Torino: Loescher Editore, 1992: 1232. oldal). Másutt viszont a *panca* szó etimológiáját a *banca* címszóra visszautalva találjuk meg, s akkor az a longobárd *bank* 'panca' átvétele lenne (*Dizionario etimologico*. Rusconi Libri, 2003: 121. oldal). Verancsics szókezdő *b*-jének magyarázatához talán ötletet adhat még a friuli nyelv *banče* szava, melynek olasz jelentései 'banca; panca', ugyanakkor **panče* alakot – nem tagadom: szerény terjedelmű – szótáramban a friuli szavak között nem találtam (Gianni Nazzi, Luca Nazzi: *Dizionario friulano*. Antonio Vallardi Editore, 1997: 23. és 143. oldal (olasz–friuli rész, a továbbiakban: OF), illetve 16. oldal (friuli–olasz rész, a továbbiakban: FO). Sajnos, a Vig István által használt friuli szótár (*Il nuovo Pirona*) az SZTE Egyetemi Könyvtárából hiányzik. Meg kell ugyan-

akkor jegyeznem, hogy ismereteim szerint a friuli irodalmi sztenderd még nem létezik, így bármely szótár vagy szójegyzék adatainak felhasználása igen hasznos lehet. (A sztenderd hiányát jól mutatja, hogy Fausto Zof nyelvtanában a helyesírás is különbözik a Nazzi-féle szótártól: utóbbinak a *čh* betűkapcsolatát Zof *cj* módon adja vissza; ez posztpalatális zöngétlen zárhangot jelöl. Zof nyelvtanának rövid etimológiai fejezetében a *bancje* szintén germán eredetű szónak van feltüntetve – Fausto Zof: *Gramatiche de lenghe furlane*. Udine: Editrice Leonardo, 2008: 179. oldal).

A 100. oldalhoz: az olasz *crociata* több (közte friuli) megfelelője közül a *crocade* hiányzik, az olasz *cuoio* szónak van *corean* alakú friuli megfelelője is (Nazzi: *I. m.*: OF 54., 55. oldal).

A 101. oldalon a *spizzo* alakot Vig István az olasz *pizzo* 'hegycsúcs' rontott alakjának tekinti. Nazzinál viszont a friuli *spice* szó egyik jelentése 'cima' (*Uo.*: FO 216. oldal).

A 146. oldalhoz: a friuli nyelvben az olasz *focolare* megfelelője *fogolâr* (*Uo.*: OF 80. oldal).

Szerkesztési ügyetlenségek.

Szóvá kell tennem, hogy a rövidített hivatkozások ellenére van a disszertációban jó néhány lábjegyzet (29., 43., 44. stb. oldal). Ez az eljárás szokatlan, a lábjegyzeteket a munkának könyv alakban való megjelentetése előtt célszerű lenne kiküszöbölni. Szintén zavaró a számos elgépelés. A következtelenség kirívó példáját találtam a 45. oldalon, ahol egy négyponthos felsorolásban az egyes tételek végét a következő írásjelek zárják: pontosvessző, semmi, vessző, pont (a két utolsó rendben van; a 49. oldalon látható felsorolásban viszont majd a pontosvesszőt preferálja a szerző).

Szintén következtelenség: a 120. oldalon a számozott felsorolás pontjaira a következő bekezdésekben már betűvel utal vissza a szerző.

Kerüljük annak kijelentését, hogy valamely fejezetet egy korábbi tanulmány alapján illesztettünk a monográfiába (l. 121., 143. oldal)!

Mindent összegezve: Vig István akadémiai doktori értekezése egy felkészült invenciózus kutató élvezetes stílusban megírt nagyszerű műve. A szerző érvelései szellemesek, s ha a levont apróbb következtetések között akadna is olyan, amelyekkel nem értenék egyet, azt nem állíthatom róla, hogy megalapozatlan lenne.

A 240. oldalon olvastam, hogy a Verancsics-szótár igeanyagának az elemzése is küszöbön áll. Remélem, további munkájához Vig István fel tudja használni értekezéséhez fűzött megjegyzéseimet.

A disszertáció nyilvános vitára bocsátását és az Magyar Tudományos Akadémia doktora tudományos cím odaítélését tisztelettel javasolom.

Szeged, 2011. április 10.

Dr. habil. Kocsis Mihály egyetemi docens,
az MTA doktora, opponens